

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7

Чехович Т. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ГАРАНТУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПЕРЕД ЗАКОНОМ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

PUBLIC CONTROL IN THE SYSTEM OF MEANS GUARANTEEING AND IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF EQUALITY BEFORE THE LAW IN THE PUBLIC ADMINISTRATION

У статті автором досліджено громадський контроль у системі засобів гарантування та реалізації принципу рівності перед законом у сфері публічного управління. Визначено, що не дивлячись на існування різних підходів до визначення поняття «громадський контроль», його сутність розкривається у тому, що він здійснюється виключно суб'єктами, які не мають безпосереднього відношення до діяльності об'єкта контролю (громадянами, їх об'єднаннями тощо), являє собою прояв управління державою суспільством та окремими його членами. Проведено аналіз чинного законодавства України щодо правового регулювання громадського контролю у сфері публічного управління та наявності спеціальних процедур здійснення громадського контролю за дотриманням принципу рівності в Україні. Доведено, що таких спеціальних процедур не передбачено. Визначено на підставі аналізу нормативно-правових актів, що переважна більшість із них не висуває до громадського контролю ані вимоги з приводу дотримання принципу рівності перед законом, ані вимоги щодо дотримання принципів законності та верховенства права. З огляду на це зроблено припущення, що у таких випадках громадський контроль здійснюється у загальному порядку і на загальних правових підставах, не виокремлюючи дотримання принципу рівності перед законом з-поміж інших питань, які потребують контролю з боку громадськості. Автором наголошено, що громадський контроль потребує удосконалення в частині нормативно-правової регламентації правил його здійснення, а саме розробку та прийняття відповідного закону. Автор зазначає, що не зайвим кроком стане й запровадження окремих процедур здійснення громадського контролю, які враховуватимуть особливості і складність встановлення, перевірки та доказування фактів порушення принципу рівності перед законом суб'єктами публічного управління.

Ключові слова: принцип рівності громадян перед законом, громадський контроль, публічне управління, засіб гарантування, нормативно-правове забезпечення.

The author investigates public control in the system of means of guaranteeing and implementing the principle of equality before the law in the field of public administration. It is determined that despite the existence of different approaches to the definition of the concept of "public control", its essence is revealed that it is carried out exclusively by entities that are not directly related to the activity of the object of control (citizens, their associations, etc.), is a manifestation of the management of the state society and its individual members. The analysis of the current legislation of Ukraine on the legal regulation of public control in the field of public administration and the existence of special procedures for the implementation of public control over the observance of the principle of equality in Ukraine. It is proved that there are no such special procedures. It is determined on the basis of the analysis of normative legal acts, that the vast majority of them do not put to the public control neither the requirements concerning observance of the principle of equality before the law, nor the requirements for observance of the principles of legality and the rule of law. In view of this, it is assumed that in such cases public control is exercised in a general manner and on a general legal basis, without separating the observance of the principle of equality before the law from among other issues requiring public scrutiny. The author emphasized that public control needs improvement in the part of the normative legal regulation of the rules for its implementation, namely the development and adoption of the relevant law. The author notes that the introduction of separate public control procedures, which will take into account the peculiarities and complexity of establishing, verifying and proving facts of violation of the principle of equality before the law by public authorities, will not be a necessary step.

Key words: principle of equality of citizens before the law, public control, public administration, means of guarantee, regulatory legal support.

Постановка проблеми. В умовах зміцнення демократії у державі та європейської інтеграції, постійного розвитку публічного управління та його орієнтації на принципи верховенства права й децентралізації влади, підвищення громадянської свідомості та активності, громадяни набувають все більшої самостійності у процесі здійснення публічної влади, а їх думки й погляди – більшої ваги для суб'єктів публічної адміністрації. Це зумовлює появу нових форм забезпе-

чення прав і свобод громадян, завдяки яким громадяни мають змогу самостійно впливати на діяльність суб'єктів владних повноважень і приймати безпосередню участь у процесі прийняття ними рішень. Йдеться насамперед про громадський контроль за органами публічної влади та за дотриманням прав і свобод людини у їх діяльності.

Разом із тим, крім великої ролі у формуванні й реалізації публічної політики, громадський

контроль має й інше, на наш погляд, не менш важливе значення – він сприяє: дотриманню прав і свобод людини під час діяльності суб'єктів публічної адміністрації, у тому числі у нормативних актах, які ними приймаються; оперативному виявленню й припиненню порушень прав і свобод людини суб'єктами публічної адміністрації; попередженню вчинення правопорушень; оптимізації діяльності суб'єктів публічної адміністрації тощо. При цьому важливими й визначальними рисами громадського контролю є те, що: 1) він здійснюється відокремлено від контрольно-наглядової діяльності суб'єктів публічної адміністрації; 2) він здійснюється самостійно громадськістю (інститутами громадянського суспільства); 3) він відбувається паралельно з діяльністю суб'єктів публічної адміністрації: з одного боку, він може здійснюватись одночасно з відповідною контрольно-наглядовою діяльністю органів влади і, з другого боку, – він здійснюється паралельно з діяльністю, яка контролюється, не припиняючи її та не заважаючи їй. Це дає змогу своєчасно встановити ймовірне порушення прав, оперативно на нього відреагувати, вплинути на суб'єктів публічної влади, щоб прав й свободи були дотримані належним чином [1]. Тому актуальним та доцільним вбачаємо вивчення громадського контролю як окремого засобу гарантування та реалізації принципу рівності.

Стан дослідження проблеми. на якому на сьогоднішній день акцентується увага вчених правознавців, серед яких, наприклад: С. Ф. Денисюк, С. А. Косінов, С. М. Кушнір, Г. О. Палій, О. В. Поклад, О. В. Савченко, О. Д. Терещук та ін. Така активізація наукових досліджень громадського контролю зумовлена, зокрема, потребою у приведенні українського публічного управління у відповідність до європейських стандартів у цій сфері, необхідністю гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу та врахування кращого міжнародного досвіду у сфері участі громадян в управлінні державними справами, необхідністю створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії участі, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування [2].

Цілі статті. Мета цієї статті впливає із необхідності дослідження громадського контролю у системі засобів гарантування та реалізації принципу рівності перед законом у сфері публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж визначити порядок та нормативно-правову основу громадського контролю за дотриманням рівності громадян перед законом у сфері публічного управління, зауважимо, що у наукових джерелах відсутній єдиний підхід до його визначення. Зокрема, у юридичній літературі усі форми участі громадян в управлінні державними справами науковці називають формами громадського контролю, тож доходимо думки, що їх поняття ототожнюються вченими. Тобто, по суті, категорія «громадський контроль» є абстрактною і контролем у значенні управлінської діяльності не

є (власне, порядок його здійснення, процедури та правові наслідки відрізняються від контрольно-наглядової діяльності суб'єктів публічної влади). Натомість, вона позначає собою усю можливу діяльність, яка дозволяє громадянам бути у курсі подій, відстежувати рішення суб'єктів публічної влади, спостерігати за їх діяльністю та надавати пропозиції, рекомендації і зауваження до неї, а саме: інформування громадськості, громадський моніторинг, громадські експертизи, громадські обговорення, вивчення громадської думки тощо. Звідси можемо підсумувати, що громадський контроль є альтернативною назвою участі громадян в управлінні державними справами.

Беручи дане твердження за основу для подальшого дослідження, пропонуємо встановити, якими нормативно-правовими актами закріплено засади участі громадян в управлінні державними справами, чи встановлено ними окремі форми громадського контролю, спрямованого на забезпечення рівності громадян перед законом, та чи висунуто ними вимоги щодо дотримання принципу рівності перед законом під час здійснення процедур громадського контролю.

Рухаючись у цьому напрямі, передусім наголосимо на тому, що на сьогоднішній день відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би запроваджував єдині засади й стандарти участі громадян в управлінні державними справами, регламентував би форми й процедури здійснення громадського контролю, встановлював би вимоги, яких мають дотримуватись суб'єкти публічної влади та громадськість у контексті реалізації права на участь в управлінні державними справами. У 2015 р. парламентом було одержано (і наступного року знято з розгляду) проект Закону України «Про громадський контроль» [3], яким визначався зміст державної політики щодо реалізації прав фізичних та юридичних осіб, об'єднаних у громадські об'єднання, на здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Однак його прийняття не вирішило б окресленої вище проблеми, оскільки цей законопроект характеризувався наявністю прогалин і недоліків.

З огляду на це, з метою запровадження єдиних стандартів і правил здійснення громадського контролю, необхідною є розробка нового законопроекту, який буде позбавлено розглянутих недоліків та який відповідатиме вимогам часу: визначатиме поняття громадського контролю (або участі громадян в управлінні державними справами); встановлюватиме форми, у яких можна його здійснювати; регламентуватиме процедури й порядок здійснення контролю у таких формах, його наслідки; закріплюватиме права та обов'язки учасників відносин, які виникають у зв'язку зі здійсненням громадського контролю; затверджуватиме принципи, яких мають дотримуватись, та вимоги, які мають виконуватись, учасниками цих відносин; визначатиме відповідальність осіб, що порушують вимоги закону про громадський контроль та ін. [1].

У цьому ракурсі корисними виглядають пропозиції В. В. Головка стосовно доцільності прийняття закону України під назвою «Про участь громадськості в управлінні державними справами», який матиме наступну структуру: «1. Загальні положення: визначення основних категорій і термінів; система суб'єктів цих відносин; перелік їхніх прав та обов'язків; форми участі громадян в управлінні державними справами; сфери й випадки їх застосування; вимоги щодо забезпечення участі громадськості в управлінні державними справами; засади контролю за таким забезпеченням; відповідальність за порушення вимог закону. 2. Спеціальну частину, структуровану за формами участі громадян в управлінні державними справами, яка міститиме положення про загальні порядок і процедури участі громадян за відповідними напрямками; вимоги й умови до такої участі; вимоги до оформлення результатів участі та їх урахування або ґрунтовної відмови в їх урахуванні органами публічної влади; особливості участі в управлінні окремими категоріями державних справ тощо» [4].

Допоки такий нормативно-правовий акт буде прийнято і положення у сфері участі громадян в управлінні державними справами не буде систематизовано в його межах, вивчаючи питання громадського контролю, необхідно враховувати низку нормативно-правових актів різної юридичної сили, які регламентують особливості його здійснення в окремих сферах публічного управління. Їх можна класифікувати за формами участі громадян в управлінні державними справами (формами громадського контролю), виділяючи нормативно-правові акти, прийняті (у тому числі) з метою регулювання:

1) діяльності громадських інспекторів, наприклад: Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [5]; накази Міністерства екології та природних ресурсів «Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля» від 27 лютого 2002 р. № 88, Державного комітету лісового господарства України «Про затвердження Положення про громадських мисливських інспекторів» від 1 березня 2002 р. № 27, Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України «Про затвердження Положення про громадський контроль у сфері благоустрою населених пунктів» від 16 січня 2007 р. № 7, Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Положення про громадських інспекторів рибоохорони» від 24 лютого 2012 р. № 83;

2) громадських слухань (обговорень), зокрема: закони України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про оцінку впливу на довкілля» [6]; постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань ядерної енергії та радіаційної безпеки» від 18 липня 1998 р. № 1122 [7], «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому

рівні» від 25 травня 2011 р. № 555, «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля» від 13 грудня 2017 р. № 989; Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» від 18 грудня 2003 р. № 168 [8];

3) громадських експертиз та участі в експертизах, здійснюваних органами публічної влади, а саме: постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976 [9], «Питання проведення антидискримінаційної експертизи та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів» від 30 січня 2013 р. № 61 [10]; Наказ Міністерства юстиції України «Деякі питання проведення антикорупційної експертизи» від 18 березня 2015 р. № 383/5; Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції «Про реалізацію Національним агентством з питань запобігання корупції повноважень щодо проведення антикорупційної експертизи» від 28 липня 2016 р. № 1;

4) діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, наприклад: Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [11];

5) участі в управлінні державними справами у різноманітних формах загалом або в окремих сферах публічного управління, як-то: Закони України «Про запобігання корупції» [12], «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [13], «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [14]; постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996.

Наведений перелік не є вичерпним, проте дає змогу сформулювати уяву про те, яким масивом нормативного матеріалу на сьогоднішній день регулюються відносини, що складаються з приводу здійснення громадського контролю. Відповідно, до моменту прийняття загального систематизованого нормативно-правового акта у цій сфері, при здійсненні громадського контролю необхідно керуватися правилами, які викладені в усіх цих нормативних документах, що, вочевидь, не сприяє виробленню єдиних, уніфікованих засад участі громадян в управлінні державними справами.

Тим не менш, на нормативному рівні закріплено вимоги, яких завжди, у будь-яких сферах публічного управління, за будь-яких правовідносин усі суб'єкти права зобов'язані дотримуватись. Маємо насамперед на увазі принципи права, суб'єктивні права та обов'язки, засади правового регулювання, закріплені у Конституції України, міжнародно-правових актах, а також нормативно-правових актах загального характеру, якими, наприклад, регламентується правовий статус суб'єктів права.

Ці принципи, вимоги, нормативні приписи являють собою, так би мовити, орієнтири у правовому регулюванні, єдині та універсальні стандарти поведінки. Вони так само єдині і для участі в управлінні державними справами, незалежно від форм її здійснення. Тому, якщо комплексно підходити до питання нормативно-правового забезпечення цих відносин, то не можна категорично стверджувати, що єдиних стандартів у цій сфері немає, адже вони є та закріплені у зазначених нормативних документах. Різниця полягає лише в тому, що такі стандарти мають загальний характер абсолютно для усіх сфер публічного управління.

Відтак, можемо підсумувати, що на сьогоднішній день учасники відносин у сфері здійснення громадського контролю зобов'язані дотримуватись: 1) загальних вимог, які поширюються на них, як і на решту правовідносин, що виникають у державі, – це конституційні приписи, вимоги загальних міжнародно-правових актів та ін.; 2) спеціальних вимог, які висунуті виключно до відносин громадського контролю і закріплені у розглянутій низці нормативних актів. І поміж цих спеціальних вимог відсутні уніфіковані, загальні стандарти здійснення громадського контролю.

Встановивши це, пропонуємо з'ясувати, до яких з названих груп вимог належить вимога щодо дотримання принципу рівності перед законом під час здійснення громадського контролю та у яких нормативних актах вона закріплена. Цей крок допоможе охарактеризувати громадський контроль як сферу застосування принципу рівності перед законом. Так, вивчення низки названих вище нормативно-правових актів, дало змогу дійти висновку, що переважна більшість із них не висуває до громадського контролю ані вимоги з приводу дотримання принципу рівності перед законом, ані вимоги щодо дотримання принципів законності та верховенства права. Відтак, на нормативному рівні загальні принципи права, включаючи принцип рівності перед законом, не набули нормативного закріплення у якості спеціальних вимог до порядку участі громадян в управлінні державними справами за деякими, поодинокими виключеннями, а саме:

1) у п. 19 Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 989 закріплено, що «усім учасникам громадських слухань забезпечуються рівні умови для висловлення своєї думки, подання пропозицій і зауважень». На наше переконання, зазначена вимога безпосередньо розкриває зміст принципу рівності громадян перед законом у цій сфері. Звичайно, його можна розкласти і на дрібніші складники, наприклад, вказавши, що: усі громадяни мають рівне право брати участь у громадських слуханнях; забороняється відмовляти в участі у громадських слуханнях з підстав, не передбачених законом; усі громадяни мають рівне право на висловлення своїх думок, подання пропозицій і зауважень; до всіх громадян висуваються однакові вимоги з приводу фор-

ми та змісту, порядку і строків подання пропозицій і зауважень; забороняється відмовляти у прийнятті пропозицій та зауважень з підстав, не передбачених законом; забороняється відмовляти у висловленні думок з причин, обумовлених статтю, расою, національністю, майновим станом, віком та іншими ознаками тощо. Але, так чи інакше, вважаємо, що цитоване положення названої постанови сформульоване з метою впровадження принципу рівності у порядок проведення громадських слухань та є його відображенням. Звідси виникає питання, чому, розуміючи важливість цього принципу та закріплюючи норму щодо його дотримання у цій постанові (нехай навіть без згадки загальної назви принципу, але з визначенням вимог, які становлять його зміст), Кабінет Міністрів України не згадує про нього у решті своїх нормативних актів;

2) у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» серед засад організації та діяльності громадських формувань названо принцип рівноправності членів цих формувань. Проте цим, власне, і завершується нормативна регламентація принципу рівності у межах даного закону. На нашу думку, така ситуація потребує свого виправлення, адже інакше ані громадяни, ані громадські формування, ані суб'єкти публічної влади не знатимуть, яким чином необхідно діяти, щоб така рівноправність була дотримана; де проходить межа між рівноправністю та її порушенням; на підставі яких фактів, документів контролювати дотримання рівності тощо. Тобто, як і в решті сфер публічного управління, необхідними є детальне розкриття сутності й порядку дотримання основних засад організації та діяльності громадських формувань, а також закріплення порядку здійснення контролю за їх дотриманням;

3) в абз. 2 ст. 4 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» серед принципів здійснення цивільного контролю закріплено принцип верховенства права, який, згідно з підходом Венеціанської комісії [15], поглинає принцип рівності. Однак, принцип рівності має вагоме самостійне значення та правові підстави для його окремої нормативної регламентації серед засад здійснення певної діяльності. Тому доречно поряд із принципом верховенства права окремо закріплювати принцип рівності.

Викладене нашоюхує на міркування стосовно того, що у випадках, коли дотримання принципу рівності перед законом не закріплене у якості спеціальної вимоги до здійснення громадського контролю, то громадськість і суб'єкти публічного управління зобов'язані його дотримуватись у якості загальної вимоги, закріпленої у Конституції України та низці нормативно-правових актів загального характеру. Що ж стосується конкретного змісту принципу рівності перед законом, порядку його застосування, контролю за його дотриманням та відповідальності за його порушення у сфері здійснення громадського контролю, то ці питання потребують свого вирішен-

ня шляхом закріплення відповідних правил на нормативному рівні.

У свою чергу, щоб розглянути громадський контроль як засіб гарантування і реалізації принципу рівності перед законом, необхідно визначити, чи закріплено на нормативному рівні окремі процедури громадського контролю щодо забезпечення принципу рівності перед законом у сфері публічного управління та яким чином громадський контроль сприяє реалізації принципу рівності перед законом. Здійснивши з цією метою аналіз означених вище нормативних актів, ми доходимо висновку, що спеціальних процедур здійснення громадського контролю за дотримання принципу рівності в Україні не передбачено. З огляду на це припускаємо, що у таких випадках громадський контроль здійснюється у загальному порядку і на загальних правових підставах, не виокремлюючи дотримання принципу рівності перед законом з-поміж інших питань, які потребують контролю з боку громадськості. Іншими словами, контроль за дотриманням принципу рівності перед законом здійснюється у контексті нагляду за дотриманням: верховенства права, прав і свобод людини, законодавства, а також врахуванням інтересів суспільства суб'єктами публічного управління у своїй діяльності. При цьому громадський контроль однаковою мірою та в однаковий спосіб виступатиме гарантією дотримання та сприятиме реалізації принципу рівності перед законом і решти нормативних приписів.

Разом із тим можна уявити закономірну ситуацію, за якої громадський контроль у певних формах розпочався б на підставі звернення приватних осіб до інститутів громадянського суспільства з повідомленням про порушення принципу рівності громадян перед законом. Тоді, вочевидь, він здійснювався б цілеспрямовано з метою перевірки цих фактів та вчинення впливу на суб'єктів публічного управління, щоб виправити окреслену ситуацію та попередити її повторення у майбутньому. Хоча, знов-таки, підкреслимо, що окрім цілей, предмета перевірки, змісту порушених прав та нормативних положень

порядок і процедури здійснення громадського контролю нічим не відрізнятимуться від його здійснення у випадках порушення інших положень нормативно-правових актів. Принаймні така ситуація зберігатиметься, на нашу думку, до тих пір, поки не буде прийнято нормативно-правовий акт, яким буде введено специфіку здійснення контролю за дотриманням принципу рівності перед законом.

Водночас зауважимо, що відсутність специфічних процедур не зменшує значення громадського контролю як засобу гарантування і забезпечення рівності громадян перед законом, як і не применшує можливостей громадськості впливати на рішення суб'єктів публічного управління у встановленні законом способи. Однак, з огляду на рекомендаційний характер результатів участі громадян в управлінні державними справами, як на нас, не слід звертатись до громадського контролю як єдиного засобу забезпечення прав і свобод громадян. Доцільніше його використовувати як додатковий засіб у досягненні правомірних цілей, застосований паралельно зі зверненням до органів публічної влади у порядку адміністративного оскарження або ж у судовому порядку.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене вище, наголосимо на тому, що громадський контроль, як і решта засобів гарантування і забезпечення прав і свобод людини, потребує удосконалення в частині нормативно-правової регламентації правил його здійснення. Насамперед це стосується формулювання вимог з приводу дотримання принципу рівності перед законом у процесі участі громадян в управлінні державними справами, розкриття їх змісту та юридичних наслідків порушення. Не зайвим кроком стане й запровадження окремих процедур здійснення громадського контролю, які врахуватимуть особливості і складність встановлення, перевірки та доказування фактів порушення принципу рівності перед законом суб'єктами публічного управління. На нашу думку, реалізація цих кроків сприятиме підвищенню ефективності громадського контролю у напрямі забезпечення рівності громадян перед законом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чехович Т.В. До розуміння категорії «громадський контроль» // Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22-23 лютого 2019 року. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 30-33.
2. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
3. Про громадський контроль : проект Закону України від 13 травня 2015 р. № 2737-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101
4. Головка В. В. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення права на участь в управлінні державними справами. Прикарпатський юридичний вісник. 2016. Вип. 3 (12). С. 55–60.
5. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
6. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 29. Ст. 315.
7. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань ядерної енергії та радіаційної безпеки : постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 1998 р. № 1122. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1122-98-%D0%BF>
8. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. № 168. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04>

9. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>
10. Питання проведення антидискримінаційної експертизи та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів : постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 61. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/61-2013-%D0%BF>
11. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. № 1835-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. Ст. 338.
12. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.
13. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст. 366.
14. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 8 лютого 1995 р. № 39/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 12. Ст. 81.
15. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. Право України. 2011. № 10. С. 154–184.